

Preken over ouderenzorg rondom de Reformatie

Denkbeelden over ouderenzorg en liefdadigheid van de kerk in de vroegmoderne Nederlanden

Frédérique ten Hove
3967204 // 14 juni 2015

Bachelorscriptie
Geschiedenis van de
cursus 'Goede tijden, slechte
tijden', begeleid door Tine de
Moor en Anita Boele

Inhoudsopgave

Voorwoord

1. Theoretisch kader [p. 5]
 - 1.1. Onderzoeksvraag
 - 1.1.1. De visie van de katholieke kerk op de ouderenzorg voor de Reformatie
 - 1.1.2. De visie van de protestantse kerk op de ouderenzorg in aanloop tot en na de Reformatie
 - 1.1.3. Onderzoeksvraag
 - 1.2. Hypothese
 - 1.2.1. Het motief van individuele zielenheil
 - 1.2.2. Het motief van het christelijke gemeenschapsideaal
 - 1.3. Wetenschappelijke discussie
 - 1.3.1. Liefdadigheid in het algemeen
 - 1.3.2. Ouderenzorg
2. Methode [p. 12]
 - 2.1. Bron
 - 2.1.1. Prekenbundels als bron
 - 2.1.2. Welke prekenbundels?
 - 2.1.3. Toelichting bij de bronnen
 - 2.1.3.1. Het Huysboeck en Heinrich Bullinger
 - 2.1.3.2. Den Spieghel en Cornelis Adriaensz. Brouwer
 - 2.2. Brongebruik
 - 2.2.1. Deel I: dataverzameling
 - 2.2.2. Deel II: datatoepassing
3. Analyse en resultaten [p. 18]
 - 3.1. Deel I: dataverzameling
 - 3.2. Deel II: datatoepassing
 - 3.2.1. Het Huysboeck
 - 3.2.2. Den Spieghel
4. Conclusie en discussie [p. 21]
 - 4.1. Conclusie en discussie
 - 4.1.1. Het Huysboeck
 - 4.1.1.1. Kwantitatief onderzoek
 - 4.1.1.2. Kwalitatief onderzoek
 - 4.1.2. Den Spieghel
 - 4.1.2.1. Kwantitatief onderzoek
 - 4.1.2.2. Kwalitatief onderzoek
 - 4.1.3. Besluit
 - 4.1.4. Methodekritiek
 - 4.1.5. Bronkritiek
 - 4.2. Suggestie
5. Literatuurlijst [p. 27]
6. Bijlagen [p. 31]

Voorwoord

Het verband tussen liefdadigheid en de christelijke religie is sterk en onderstaand citaat onderschrijft dat. Het woord liefdadigheid houdt sterk verband met religie omdat het de erkenning is van Gods liefde in andere mensen en via liefdadigheidswerk uitte men de liefde voor God.¹

‘Feed the poor, friend, and it’s God you feed, / For God lies hidden in those in need.’²

Deze studie is gewijd aan de denkbeelden over ouderenzorg en liefdadigheid die door de kerk werden uitgedragen in het vroegmoderne Nederland. Het doel is geweest om een antwoord te formuleren op de vraag hoe de visie van de kerk op ouderenzorg is veranderd door toedoen van de Reformatie.

De nadruk van dit onderzoek ligt op de zestiende eeuw, de periode van 1500 – 1650. Deze tijdspanne kan worden aangemerkt als een periode waarin het liefdadigheidsdebat een publieke stem kreeg door humanisten als Erasmus en Juan Luis Vives en hervormers als Luther en Calvijn.³ De stemmen die vormgeven aan het liefdadigheidsdebat binnen deze studie zijn beperkt tot die van Cornelis Adriaensz. Brouwer van Dordrecht en Heinrich Bullinger. Beide predikanten schreven een overzichtelijk en daarom veelvuldig gelezen werk over hun uitleg van de Tien Geboden, waarin ook hun noties over religie en liefdadigheid worden behandeld.

Deze thesis wordt met primaire brongegevens onderzocht en waar nodig met secundaire literatuur onderbouwd. Hiermee is het niet alleen een studie die zich buigt over ouderenzorg in de vroegmoderne tijd, maar tevens studie die laat zien hoeveel mogelijkheden er in archieven verborgen liggen om het historische debat rondom dit onderwerp verder uit te breiden. Ik wil graag mijn scriptiebegeleiders, Tine de Moor en Anita Boele, bedanken omdat zij mij vlak voor het beëindigen van mijn studie geschiedenis toch nog hebben laten kennismaken met de wereld van het archief – een wereld die elke geschiedenisstudent naar mijn mening (al eerder) zou moeten leren kennen. De bundels die ik heb bestudeerd zijn in het bezit van de Universiteit Utrecht en te bezichtigen op hun afdeling van de bijzondere collecties.

¹ Pullan (2005), 442

² Pullan (2005), p. 443

³ Boele (2013), p. 16

Hoofdstuk I
Theoretisch kader

Die Declaratie.

Dat eerste ghe
bode vanden thien
gheboden Gods.

Ik ben de heer
re huwē God-
die v gebrocht
hebbe huut d;
lād vā Egyp-
tē huutē huse

der slavernye.

Dit es daet eerste deel des eerste ghe-
bods/twelcke Deutero.int zeste / en wat

I Theoretisch kader

1.1 Onderzoeksvraag

Hoe is de visie van de kerk op de ouderenzorg veranderd door toedoen van de Reformatie?

1.1.1 De visie van de katholieke kerk op de ouderenzorg voor de Reformatie

Voor de Reformatie was de katholieke kerk de dominerende religieuze macht in de Nederlanden en haar visie was van grote invloed op het maatschappelijk en politiek beleid, ook wat betreft de ouderenzorg. Reeds in de middeleeuwen bestond een georganiseerde armenzorg, die zich vanaf toen verder ontwikkelde. De kerk was de belangrijkste speler in de organisatie van zorgsystemen en in de steden bestond een groot aantal liefdadigheidsinstellingen en fondsen dat bemand werd door leden van religieuze orden.⁴ Als men zorg nodig had of hulpbehoevend was, wendde hij zich over het algemeen tot naasten of het kerkwezen. In de steden bestond een grote verscheidenheid aan liefdadigheidsinstellingen en fondsen, opgezet door particulieren, gilden en geestelijkheid en meestal bestuurd door leden van religieuze orden.

Binnen het katholieke geloof werd er veel aandacht besteed aan zorg en giften voor bedeeden. Dit was grotendeels in het kader van de memoriecultus, waarbij de bevordering van de eigen zielenheil in het hiernamaals een grote rol speelde in het geven. Bovendien waren de belangen van de armen en rijken wederkerig, want de rijken steunden de armen en de armen baden op hun beurt voor de rijken dat hen een gunstig lot toekwam. Dit leek een tamelijk effectieve manier om in de hemel te komen.⁵ De katholieke kerk hield, anders dan de protestante kerk, in haar armenzorgsysteem een onderscheid tussen de ‘volgers van Christus’ en de andere armen, waarbij de zorg voornamelijk toegankelijk was voor de volgers van eigen kerk.⁶

1.1.2 De visie van de protestantse kerk op de ouderenzorg in aanloop tot en na de Reformatie

In de eerste helft van de zestiende eeuw groeide de behoefte aan verandering van de traditionele liefdadigheidszorg. Deze behoefte kwam grotendeels voort uit humanistische kritiek ten aanzien van het doen van giften en geven van aalmoezen. De religieuze ondertoon werd vervangen door een rationelere manier van denken. Aan de ene kant was het de plicht van een goede christen om zorg te dragen voor de hulpbehoevenden, maar deze giften brachten tevens verscheidene risico's met zich mee: ze stimuleerden het bedelen, de werkeloosheid en sociale chaos.⁷ Er bestonden zelfs groepen professionele bedelaars die geloofden dat het leven van aalmoezen bevorderlijk was voor de zielenheil.⁸ De kritiek richtte zich ook op de organisatie van de kerkelijke zorg, die ongecontroleerd zou zijn en moest worden overgeheveld naar de wereldlijke zorg.⁹ Deze gedachtegang kwam voort uit het veranderende denkbeeld dat men van de arme kreeg: de arme werd niet langer beschouwd als een slachtoffer van maatschappelijk tegenspoed, maar meer als een mankement voor de samenleving. De sociale politiek moest zich daarom in grotere mate richten op specifieke groepen armeren die echt niet in staat waren (door ziekte of ouderdom) om in hun eigen levensbehoeften te voorzien en de rest van de armen moest uitgesloten worden van de bedelarij.¹⁰

Bovendien werd kritiek geuit op de motieven die zich achter de liefdadigheidsacties schuilhielden. Deze motieven waren volgens critici weinig altruïstisch en werden bepaald door eigenbelangen. Was

⁴ Van Leeuwen (2000), p. 76

⁵ Kahl (2005), p. 96

⁶ Cohen (2005), p. 355

⁷ Parker (1998), p. 65

⁸ Cohen (2005), p. 354

⁹ Van Leeuwen (2000), p. 76

¹⁰ Prak (1998), p. 56

liefdadigheid een uiting van liefde voor God, of een beschermingsmiddel uit angst voor Hem? Dit werd door Huldrych Zwingli, een belangrijke Zwitserse reformator (1484 – 1531), als volgt onder woorden gebracht:

‘No one gives gladly solely to honor God and the good of his neighbor, but out of fear of the devil and hell or of God as a tyrant, or in order to purchase time or eternity.’¹¹

Deze kritieken van humanistische aard vormden de aanloop naar de echte grote veranderingen in het armenzorgstelsel, die na het uitbreken van de Opstand en de komst van de Reformatie zich verder zouden ontwikkelen. Vanaf dan zou niet langer de katholieke kerk domineren, maar had de protestantse kerk het patronaat. Deze wissel bracht veranderingen teweeg die ervoor zorgden dat de katholieke fondsen ter beschikking werden gesteld aan instellingen geleid door het stadsbestuur. Het voorheen gecentraliseerde armenzorgstelsel differentieerde in een veelvoud aan instellingen die alle een eigen armenzorgstelsel ontwikkelden. De sociale zorg stond niet langer onder toezicht van één (katholieke) kerk, maar was verdeeld over publieke instanties, private ondernemingen en het diaconaat van de protestantse kerk. Afgezien van alle institutionele veranderingen, bleven religieuze argumenten binnen de liefdadigheidzorg van kracht.¹²

De Reformatie had als bijgevolg dat zorgstelsels vrijwel volledig werden overgelaten aan plaatselijke besturen. De Nederlanden werden immers gekenmerkt door de grote mate van autonomie die de provincies behielden.¹³ De rol van de protestantse kerk bleef een grote maatschappelijke rol behouden en hun zorgtaak was toebedeeld aan het diaconaat. De rolverdeling tussen de kerkelijke en wereldlijke instanties bleef een grijs gebied en dat veroorzaakte gaten en tekorten in de zorgvoorzieningen. Deze tekorten zorgden er op hun beurt weer voor dat de humanistische en gereformeerde ideeën over armen in de praktijk werden gesteld: een algehele reorganisatie peilde de ware behoefte van de hulpbehoevenden en bedelarij werd actief tegengegaan door verbodsbepalingen uit te vaardigen.¹⁴ Nergens was de armenzorg onberoerd gebleven onder de druk van de politieke en kerkelijke veranderingen die de Reformatie teweeg had gebracht.

1.1.3 Onderzoeksvraag

Deze studie heeft als doel om de verandering van de visie van de kerk op de ouderenzorg door toedoen van de Reformatie in kaart te brengen. De religie en verschillende sociale en maatschappelijke vraagstukken, waaronder ouderenzorg, waren in de zestiende en zeventiende eeuw erg nauw met elkaar verweven. De kerk was voor en na de Reformatie immers een belangrijke spil in de organisatie van de liefdadigheidzorg. Religie was in deze tijd tenslotte een bron van de moraal van de samenleving en belangrijke thema's over de maatschappij werden vanuit religieus perspectief benaderd. Door een analyse van een katholieke en een protestante prekenbundel uit die tijd wordt geprobeerd deze ontwikkelingen weer te geven.

1.2 Hypothese

Met de verschuiving naar het protestantse geloof werden belangrijke thema's van de kerk niet langer vanuit een katholiek, maar vanuit een protestants perspectief uitgedragen. Een interessant vraagstuk lijkt daarom of de Reformatie de visie van de Kerk op de ouderenzorg heeft doen veranderen. Gezien de grote verschillen in opvattingen tussen katholieken en protestanten over de morele verantwoordelijkheid van een christen, verwacht ik dat de Reformatie hervormingen en veranderingen teweeg heeft gebracht binnen de visie van de kerk op de ouderenzorg. De hypothese baseert zich op een tweetal punten waarmee protestant en katholiek zich van elkaar differentiëren, namelijk het motief

¹¹ Pullan (2005), p. 446

¹² Boele (2013), p. 15

¹³ Prak (1998), p. 51

¹⁴ Prak (1998), p. 59

van individuele zielenheil en het motief van het christelijke gemeenschapsideaal. Beide motieven zullen hieronder uitgebreid besproken worden.

1.2.1 Het motief van individuele zielenheil

De morele verantwoordelijkheid van een christen is een centraal thema in de Bijbel, maar ook een groot punt van discussie tussen protestanten en katholieken. Anders dan bij het katholieke geloof, konden protestanten hun zielenheil niet beïnvloeden door goede werken te verrichten. Enkel en alleen het leiden van een vroom leven, waarbij hard werken en zelfcontrole centraal stond, kon bijdragen aan verzoening en redding.

Deze predestinatieleer is door Calvijn ontwikkeld en stelt dat het lot van de mens vanaf de geboorte is vastgesteld. Predestinatie impliceert dat de gemeenschap geen positieve verantwoordelijkheid draagt voor de armen, omdat zij moeten worden gecorrigeerd en in goede banen geleid. De predestinatieleer van Calvijn is van belang geweest voor de afwijzende houding ten opzichte van de verzorgingsstaat.¹ Het calvinisme ontwikkelde twee uiteenlopende ideeën over armoede, namelijk aan de ene kant de doctrine van de predestinatie en aan de andere kant het ethos van hard werken en individuele verantwoordelijkheid.² Dat maakte het verband tussen het protestantse geloof en de sociale kwestie tweeledig: aan de ene kant wordt het verhelpen van armoede gezien als een taak van de staat, maar tegelijkertijd meent het geloof dat armoede een straf is van God. Deze theorieën worden in het volgende fragment goed uitgelegd:

‘In practice this means that God helps those who help themselves. Thus the Calvinist, as it is sometimes put, himself creates his own salvation, or, as would be more correct, the conviction of it. But this creation cannot, as in Catholicism, consist in a gradual accumulation of individual good works to one’s credit, but rather in a systematic self-control which at every moment stands before the inexorable alternative, chosen or damned.’³

Een goed voorbeeld van hoe deze gedachte over armoede zijn uitwerking vond in de praktijk, is de sterke toename van de tuchthuizen.⁴ In deze tuchthuizen werden armen aan het werk gezet zodat zij zichzelf en hun werkgewoontes konden ontwikkelen en verbeteren.⁵ Hard werken, een moreel religieus leven, welvaart en rijkdom werden namelijk gezien als een teken van mogelijke toekomstige verlossing en daarom werd van de armen verwacht dat ze zich niet bij hun lot neerlegden. Dit betekende overigens niet dat de protestanten hun handen van armoede aftrokken. Armoedebestrijding moest juist een publieke taak worden, omdat het los diende te komen van het individu en de individuele zielenheil. Volgens de reformatoren waren goede werken dus geheel niet zinloos, zo betwist ook Heinrich Bullinger (1504-1574) in zijn Huysboeck (1582) het tegendeel.⁶ Het diende alleen een ander doel dan de eigen genoegdoening op zich.

‘Als wy dese leere aldus dringhen ende den menschen indrukken, so worden wy van velen gheacht voorsprakers aller ongerechticheyt ende vyanden aller deuchden ande goeder wercken te syne.’

De visie van de Kerk op naastenliefde en moreel gezag is door toedoen van de Reformatie veranderd en dit vormt een sterke aanwijzing dat hiermee tevens de visie van de kerk op de ouderenzorg veranderd is. De werken van liefdadigheid en zorg voor naasten werden niet langer zo sterk verbonden met het Laatste Oordeel en het hiernamaals.

1.2.2 Het motief van het christelijke gemeenschapsideaal

Vanaf de zestiende eeuw werden andere consequenties dan de positie in het hiernamaals naar voren gebracht, waarbij vooral de welstand van het collectief in beeld kwam. Het nieuwe protestantse gedachtegoed greep terug op het aloude ideaalbeeld van de eerste christengemeenten waarbij solidariteit centraal stond. Dat eigenbelang een zonde was, werd meer beredeneerd vanuit de maatschappij dan de individuele zielenheil. Waar protestanten de bestrijding van armoede als

burgerlijke plicht zagen, zagen de katholieken het als individuele taak.¹⁵ De aandacht binnen het goede-werkendebat verschoof dus van individu naar collectief.⁷

Dit uitgangspunt is onder meer terug te vinden in het denkbeeld dat God zijn zorg verdeelt over de gehele gemeenschap en dat die gehele gemeenschap verantwoordelijk is om de verdeling in balans te houden. Met andere woorden, het was aan de rijken om hun bezit eerlijk te verdelen en daarom te geven voor de armen. Een juiste besteding van geld en goed door de rijken en een goed arbeidsethos van de armen hield de welvaart van een gemeenschap groeiende en mocht de zegen Gods ontvangen. De aanwezige welvaart alleen voor eigen geneugten gebruiken, of armzalig zijn uit luiheid, droeg niet bij aan het collectief en werd beschouwd als een levenszonde.⁸ Op die manier werd een verband gelegd met het welzijn en de welvaart van het grotere collectief.

Bovendien speelt de armenzorg een belangrijke rol in de versterking van sociale cohesie en dat werd ook in die tijd al erkend.¹⁶ Een sterk armenzorgsysteem en liefdadigheidsstelsel was een goed middel om het christelijk gemeenschapsideaal te verwezenlijken. Liefdadigheid refereert immers naar wederzijdse genoegdoening, harmonie en de erkenning van gelijkheid tussen mensen. In de literatuur wordt over dit christelijke gemeenschapsideaal het volgende geschreven:

‘De arme en zijn weldoener woonden in dezelfde stad, maakten deel uit van dezelfde Kerk, deelden bepaalde morele eigenschappen, hadden een gemeenschappelijke geschiedenis of stonden bloot aan dezelfde lotgevallen en gevaren.’¹⁹

Het is aannemelijk dat deze verschuiving van aandacht voor het individu naar aandacht voor het collectief ook een wissel kan hebben getrokken op de visie van de Kerk op de ouderenzorg. Het motief achter het verrichten van liefdadigheid werd daarmee niet alleen een zaak van individuele zielenheil, maar des te meer een zaak van welvaart voor het collectief. Zo werd het zorgstelsel niet langer een individuele doelstelling om het hiernamaals te bereiken, maar een burgerlijke plicht jegens de christelijke gemeenschap en zijn sociale problemen.

1.3 Wetenschappelijke discussie

1.3.1 Liefdadigheid in het algemeen

De voornaamste en duidelijkste verandering die de Reformatie voor het zorgstelsel teweeg heeft gebracht, is de ontwikkeling naar een gefragmenteerd en gedecentraliseerd zorgstelsel. Volgens Van Deursen¹⁷ en Prak¹⁸ ontstonden door de Reformatie nieuwe kerkinstellingen die zich bezighielden met de armenzorg, waar op verschillende wijzen mee om werd gegaan. In de meeste steden bleef de armenzorg gefragmenteerd en opereerden stadsarmenzorg, diaconie en katholieke armenzorg naast elkaar. Het resultaat was vaak dat de armenzorg decentraal geregeld was en immigranten de protestantse gemeente opzochten die voor hen gunstig was.

Ook Van Leeuwen¹⁹ spreekt over een veelvoud aan religieuze bewegingen en kerkelijke genootschappen, die elk in de loop van de tijd een eigen armenzorgstelsel ontwikkelden. Die diversiteit was niet altijd gunstig, aangezien de armenzorg niet langer werd gezien als een gezamenlijke aangelegenheid van kerk en staat, zoals bij de katholieke kerk het geval was geweest. Doordat het armenfonds van de stadsbesturen vaak ook financieel niet heel sterk stond, werden kerkbesturen regelmatig gestimuleerd om voor hun eigen armen te zorgen, zo stelt Prak. Wel bleek de protestantse kerk een veel goedkopere organisatie te zijn dan de katholieke was geweest en mede daardoor groeide de charitatieve fondsen aan. De armenzorg in deze periode wordt gekenmerkt door

¹⁵ Safley (2001), p. 572

¹⁶ Boele (2013), p. 19

¹⁷ Van Deursen (1991), p. 13 – 98

¹⁸ Prak (1998), p. 49 – 90

¹⁹ Van Leeuwen (2000), p. 56 – 114

de dubbele positie van de diaconie, die haar zelfstandige positie ten opzichte van de overheid niet wilde opgeven, maar de scheidslijn tussen haar en de wereldlijke armenzorg onduidelijk hield.²⁰

Overigens hebben historici nog geen uniformiteit bereikt over de vraag of religieuze motieven überhaupt wel een (dermate grote) rol hebben gespeeld in de hervormingen die zich in het vroegmoderne Nederland voltrokken. Deze ontwikkelingen kunnen ook een antwoord zijn geweest op religieus neutrale factoren als economische ontwikkelingen, populatiegroei, natuurrampen en ziektes. Niet alleen de verschillen tussen de protestanten en katholieken kunnen grond vormen voor de veranderingen die plaatsvonden.²¹

1.3.2 Ouderenzorg

In 'Leden van één lichaam' zet Anita Boele de algemene denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de vroegmoderne tijd uiteen. Zij voegt aan de hand van onderzoek naar primaire bronnen uit die tijd een nuance toe aan de hypothese dat de relatie tussen goede werken en de verzoeningsleer na de Reformatie verdween. Weliswaar vormt de relatie tussen daad en beloning na de Reformatie een gevoelige kwestie, volgens Boele behielden religieuze motieven hun plaats in de liefdadigheidszorg.¹¹ Zij zegt hierover het volgende:

'De goede werken waren zeker niet uit de verzoeningsleer van de hervormers verdwenen, maar ze werden niet langer als middelen tot maar als tekenen van wedergeboorte en rechtvaardiging beschouwd.'¹²

De perspectieven van het Laatste Oordeel en het hiernamaals maakten plaats voor (religieuze) motieven van deugdzaamheid en barmhartigheid. Volgens Boele was het zo dat 'protestanten het verrichten van de werken afschilderden als een merkteken van de ware, door God geredde gelovige. Het was de innerlijke gesteldheid van dankbaarheid die daarmee [met het verrichten van goede werken] tot uiting kwam'.¹³

In de wetgeving omtrent zorgstelsel en liefdadigheidsregels herkennen we een patroon dat te verbinden is aan de veranderingen die hebben plaatsgevonden op religieus gebied. In 'Catholics, Protestants, and the Poor in Early Modern Europe' verdedigt Brian Pullan de stelling dat het protestantse geloof verantwoordelijk is voor de hervormingen op sociaal vlak. De eerste armenwetten werden immers vastgelegd rond 1520 en verschoven zich in chronologische volgorde van landen van protestantse aard naar katholieke gebieden.²²

Pullan wijst ons verder op een verschil uit de praktijk dat goed aansluit bij de differentiatiegrond van het christelijk gemeenschapsideaal. Volgens hem zijn de gereformeerde samenlevingen te herkennen aan hun gelijkheid en uniformiteit, terwijl de katholieke samenlevingen zich kenmerken door wat hij noemt hun lappendekenstructuur.²³ In katholieke samenlevingen waren veel verschillende instituten voor allerlei hulpbehoevenden uit de samenleving: zo waren er zorgplekken voor vondelingkinderen, tehuizen voor prostituees en opvanghuizen uit de ban geraakte vrouwen. Volgens Pullan reflecteert het bestaan van deze instituten het morele relativisme van het katholieke geloof, dat in tegenstelling staat tot het gemeenschappelijke ideaal van de protestanten. Hier stond gelijkheid immers centraal en de minderen van de samenleving niet werden weggelaten ten behoeve van het grotere goed. Het was volgens de protestanten aan God om het verschil tussen de mensen te bepalen en niet aan de mensen zelf.

²⁰ Groenleer (2012), p. 57

²¹ Pullan (2005), p. 441

²² Pullan (2005), p. 450

²³ Pullan (2005), p. 451 – 452

In de literatuur vinden we onderzoek waar vooral de verschillen tussen protestanten en katholieken worden uitgelicht, maar Mark Cohen wijst ons er (mijn inziens terecht) op dat het hier niet gaat om fundamentele verschillen tussen beide geloofsovertuigingen, noch in theorie en in praktijk. Als het gaat om armenzorg en ouderenzorg, handelden beide kerken in veel gevallen van economische crises of epidemieën hetzelfde als de ander, ongeacht wat verschillen in doctrines hierover hebben bepaald.²⁴

²⁴ Cohen (2005), p. 355

Die Declaratie vp tweekste ghebod.

C Dat tweekste ghebod.

Ghij en zult niet vp
nemē den name vā
huwē God ydelick.
C Dit ghebod wordt al-
der eerst ghenomen / vanden ghueken die
hemlieden ontgaen int zweeren. Vanden

II Methode

2.1 Bron

2.1.1 Prekenbundels als bron

Om een antwoord te verkrijgen op de hoofdvraag van deze studie, wordt een vergelijkende analyse verricht van een katholieke prekenbundel met een protestantse prekenbundel uit eind zestiende eeuw. De grondleggers van de visie van de kerk waren de kerkvaders, predikanten en theologen. Door de manier waarop zij over het Woord Gods predikten, waren hun preken vormend voor de normen en waarden van de maatschappij. Prekenbundels bieden daarom goed inzicht in de manier waarop de kerk haar boodschap over sociale thema's als ouderenzorg wilde uitdragen.

In de Reformatie ontstond een hernieuwde nadruk op het prediken en waren predikers belangrijke en invloedrijke personen.²⁵ We zien dat de gereformeerd-piëtistische boekdrukkunst het omvangrijkst was in de laatste helft van de zestiende eeuw, wanneer er opvallend veel nieuwe titels voor het huiselijk godsdienstonderricht verschijnen. De vele stichtelijke lectuur die geschreven werd, diende niet puur ter vervanging van het kerkbezoek maar tevens om de private devotie onderweg te stimuleren zoals de gelovige deze ook thuis zou moeten beoefenen.²⁶ Bullinger spreekt duidelijk uit met welk doel deze preken gegeven zijn, want de grote nood der tijden drong meer dan ooit tot prediken.²⁷

‘De rechtvaardige God is toornig over de zonden en straft ze ook: maar Hij bereidt nog veel zwaarder straffen om over de onboetvaardigen uit te storten. Nu, ons ambt is, voor de kudde des Heeren te waken, en als het zwaard komt, alle de schapen die onzer trouwe bevolen zijn, in tijds te vermanen, opdat het bloed dergenen, die verloren gaan, van onze handen niet geëischt worde. Daarom acht ik het goed en noodwendig, eerwaardige lieve broeders en medehelpers, met u te spreken, hoe wij ons ambt in deze vreeselijken tijd mogen wel bedienen, en den doorn Gods over onze zonden verbitterd, stillen.’²⁸

De preken concentreerden zich met name op theologische onderwerpen die voor de geloofsbeleving van de gemeente van belang waren, met in het bijzonder de vragen omtrent de toe-eigening van het heil.

2.1.2 Welke prekenbundels?

De prekenbundel ‘Den Spiegel der thien gheboden’ van de katholieke predikant Cornelis Adriaensz. Brouwer van Dordrecht werd uitgegeven in het jaar 1554 en is beschikbaar in een onbekend aantal drukken. De prekenbundel van Heinrich Bullinger, *Het ‘Huys-boeck: vijf decades, dat is vijftich sermoenen van de voorneemste hoofdstukken der christel’*, uitgegeven in 1582, leent zich goed om een beter beeld te construeren van de visie van de protestantse kerk. Het is de vertaling van Bullingers ‘Decades’, vijf tientallen preken in het Latijn verschenen die naast het Heilige Schrift de gelovigen een leidraad moest bieden in het dagelijkse leven. Deze bron is beschikbaar in een vijftal verschillende drukken, variërend van uitgavejaar 1582 tot 1612.

2.1.3 Toelichting bij de bronnen

2.1.3.1 *Het Huysboeck en Heinrich Bullinger*

Het *Huysboeck* biedt zich als geschikte bron aan voor deze studie, omdat dit boek een compendium

²⁵ Van 't Spijker (1993), p. 17

²⁶ Heijting (2007), p. 286

²⁷ Oorthuys (1919), p. 20

²⁸ Oorthuys (1919)

biedt van preken over allerlei uiteenlopende onderwerpen, waaronder ouderenzorg, maar ook omdat Bullinger een van de meest gelezen godsdienstige auteurs van die tijd is.²⁹ Het Huysboeck was bedoeld als verzamelwerk van de geloofsleer voor gereformeerde gemeenteleden in de vorm van preken. Het was niet bedoeld zodat men thuis kon blijven en daar de leer van de kerk tot zich kon nemen, maar meer zodat het prediken in de kerk en de thuisleer tezamen zou geschieden. Het werd een van de meest gelezen kerkschriften van de zestiende eeuw in Nederland.

Heinrich Bullinger was een Zwitserse reformist en naast Johannes Calvijn en Maarten Luther een van de meest invloedrijke theologen van de Reformatie van de zestiende eeuw. Zijn werken hadden een ruim bereik, want geen reformator is in de eerste eeuw van de Reformatie meer gelezen dan Bullinger. Bullingers werken waren bovenal geliefd om hun eenvoud, waardoor niet enkel theologen en geleerden zich met zijn werk inlieten, maar geïnteresseerden uit elke laag van de bevolking.

Het Huysboeck bestaat uit vijf decades, die een veelvoud aan verschillende thema's behandelen en welke lang niet allemaal relevant zijn voor dit onderzoek. Ik heb me voor deze studie daarom vooral beperkt tot een tweetal decades en me specifiek gericht op het vijfde Sermoen van de tweede Decade en het tweede Sermoen van de derde Decade, waarin Bullinger respectievelijk het vijfde en het achtste gebod behandelt: 'gij zult uwen vader en u moeder eeren op dat gij langhe leven in den lande dat u de Heere u God geven zal' en 'gij zult niet stelen'. Deze geboden richten zich niet op ouderenzorg in het bijzonder, maar de overkoepelende thema's die ze behandelen staan dicht bij dit onderwerp. Wat betreft het vijfde gebod is de verantwoordelijkheid van kinderen naar ouders een belangrijk onderdeel in de ouderenzorg, omdat deze zorg in de vroegmoderne tijd voor een flink deel bij de kinderen lag. Het achtste gebod gaat niet enkel over stelen, maar over armoede en rijkdom in het algemeen en is daarom nauw verwant aan liefdadigheid en het armenzorgstelsel en op die manier aan ouderenzorg. De zorg voor armen wordt namelijk vaak onder dezelfde noemer geschaard als de zorg voor ouderen (en wezen, weduwen, kortom: hulpbehoefigen).³⁰ Bovendien houdt het thema van ouderenzorg verband met grotere morele thema's van het christendom en staat in een bredere context van naastenliefde en het verrichten van goede werken. Deze bredere context moet niet buiten beschouwing worden gelaten en wordt daarom ook in de data opgenomen.

2.1.3.2 *Den Spieghel en Cornelis Adriaensz. Brouwer*

Deze Minrebroeder heeft onvergankelijke roem als predikant in Brugge verworven en beschrijft in *Den Spieghel* zijn orthodoxe standpunt aan de hand van de tien geboden.³¹

Cornelis Adriaensz. Brouwer werd gezien als een briljant volksprediker en tevens fel tegenstander van de protestantse leer. Hij was in staat complexe theologische vraagstukken toegankelijk te maken en begrijpelijk voor het hele volk.³² Zijn interpretatie van de christelijke leer heeft hij uiteengezet in onder andere 'Den Spieghel' en hij laat zich hier onder andere uit over zijn verzet tegen de voorgestelde reglementering ten behoeve van de armenzorg.³³ Adriaensz. Brouwer vreesde dat de armenzorg aan het traditionele, kerkelijke gezag zou worden onttrokken en maakte zich hard om te voorkomen dat dit zou gebeuren – overigens tevergeefs. Cornelis Adriaensz zette zich in voor een christelijke heropvoering van het rooms-katholieke kerkvolk en was voorstander van de oude kerk.

Voor *Den Spieghel* geldt hetzelfde als voor het Huysboeck, want ook deze bundel behandelt verschillende thema's die niet alle relevant zijn voor dit onderzoek. Ook dit boek is een behandeling van de tien geboden en daarom leent het zich goed om op dezelfde manier gelezen te worden als het

²⁹ Salman (2011), p. 151

³⁰ Zie Bijlage A, (8)

³¹ Schmitz (1936), p. 109

³² <http://www.regionaalarchiefdordrecht.nl/achtergronden/cornelis-adriaenszoon-brouwer-bijgenaamd-broer-cornelis-circa-152101581/>

³³ Bostoën (1984), p. 256 – 258

Huysboeck. Dit neemt overigens niet weg dat passages uit andere geboden wel zijn opgenomen, mits ze natuurlijk te beschouwen zijn als relevant voor dit onderzoek.

2.2 Brongebruik

Het onderzoek kan worden opgedeeld in twee delen. Allereerst wordt in een database alle relevante informatie uit de preken gefilterd en verzameld. Hierbij draait het alleen nog maar om informatievergaring en dataverzameling. Vervolgens worden deze data toegepast door ‘de visie van de kerk (op de ouderenzorg)’ meetbaar te maken in de vorm van variabelen, om zo inhoud te geven aan het begrip aan de hand van de verzamelde data.

2.2.1 Deel I: dataverzameling

De ouderenzorg is niet een thema waar veel en specifiek over wordt gepredikt. Vaak valt dit onderwerp in de bredere context van naastenliefde, armenzorg en verantwoordelijkheden van ouders en kinderen. Dat betekent dat ook deze onderwerpen moeten worden meegenomen en dat ze mede bepalend kunnen zijn voor de uitkomst van het onderzoek. In paragraaf 1.2 is uiteengezet op welke manieren deze grotere thema’s (van naastenliefde, goede werken, armoede etc.) verband houden met ouderenzorg. Toch is het belangrijk om de onderzoeksvraag en het onderwerp ouderenzorg niet uit het oog te verliezen en daarom worden de data opgedeeld in drie niveaus, die op hun beurt weer worden ingedeeld in subthema’s. Deze niveaus gaan van overkoepelend naar specifiek, zoals hieronder te zien.

<i>Niveau 1</i>	
Naastenliefde	Naastenliefde
	Goede werken
	Beloning
	Straf
<i>Niveau 2</i>	
Rijkdom en armoede	(Omgaan met) armoede
	(Omgaan met) rijkdom
<i>Niveau 3</i>	
Armenzorg en ouderenzorg	Armenzorg
	Verantwoordelijkheid rijken en armen
	Ouderenzorg
	Verantwoordelijkheid ouders en kinderen

2.2.2 Deel II: datatoepassing

In de hypothese zijn twee gronden te onderscheiden waarop het protestantse en katholieke geloof zich differentiëren, te weten het motief van individuele zielenheil en het motief van het christelijk gemeenschapsideaal. De verzamelde data moeten op een bepaalde manier invulling geven aan deze gronden en daarmee aan de visie van de kerk (op de ouderenzorg). De resultaten van de data-analyse zijn ondergebracht in variabelen en maken op die manier de vraagstelling meetbaar.

Ik ga ervan uit dat een viertal aanknopingspunten het meest relevant is voor de vorming van de visie van de Kerk, namelijk: (i) aan wie is de zorg gericht, (ii) welke zorg wordt er bedoeld, (iii) van wie wordt deze zorg verwacht en (iv) waarom moet er worden gezorgd. In een schema ziet dat er als volgt uit.

VERZORGDE Aan wie is de zorg gericht?	Ouderen
	Armen
	Iedereen
ZORG Welke zorg wordt er bedoeld?	Praktische zorg
	Daden van barmhartigheid
ZORGER Van wie wordt deze zorg verwacht?	Kinderen
	Rijken
	Iedereen
MOTIEF Waarom moet er worden gezorgd?	Zielenheil/eigen genoegdoening
	Collectief/genoegdoening van een ander

De eerste factor vraagt naar de invulling van de verzorger. Met andere woorden, aan wie was de gepredikte zorg gericht? Deze variabele geeft inzicht in de mate waarin nadruk ligt op ouderenzorg in het bijzonder ten opzichte van andere vormen van algemenere armenzorg. Deze factor geeft niet per se een onderscheidende waarde aan tussen protestanten en katholieken, maar is meer relevant voor het algemene beeld van de manier waarop en de mate waarin over ouderenzorg werd gepredikt. Het zegt namelijk iets over hoe de ouderen of armen in het algemeen werden gepresenteerd. Overigens kan er een verbinding worden gelegd met een verschil tussen protestanten en katholieken dat in paragraaf 1.1.2 is blootgelegd. Het denkbeeld van de arme veranderde immers en de sociale politiek moest zich volgens de protestanten richten op specifieke groepen armen die echt niet in staat waren om in hun eigen levensbehoeften te voorzien. Dat betekende dat zieken of ouderen groepen waren die wel armenzorg moesten krijgen, anders dan klaplopers en niet-werkenden. Wellicht laat deze variabele dit verschil zien, bijvoorbeeld doordat in het Huysboeck meer wordt gepredikt over deze armen in het bijzonder en minder over armen in het algemeen.

De tweede factor brengt in kaart welke vorm van zorg er wordt bedoeld, te onderscheiden in praktische hulp en in daden van barmhartigheid. In paragraaf 1.1.2 is immers besproken dat humanistische invloeden en het veranderende denkbeeld over de arme de vorm van de protestante hulpverlening veranderde. De religieuze ondertoon werd vervangen door een rationelere manier van denken. Met de praktische hulp wordt met name financiële hulpverlening bedoeld en met de daden van barmhartigheid het verzorgen, voeden en geven van liefde.

De derde variabele is de vraag naar dezorger en is opgesteld aan de hand van de tweede differentiatiegrond zoals genoemd in de hypothese, namelijk de verhouding tussen individu en collectief. In de hypothese is de ontwikkeling uiteengezet hoe steeds meer het collectief wordt aangesproken in plaats van het individu en dit is meetbaar te maken door deze derde factor op te nemen in de studie.

Het motief achter de hulpverlening kan als onderscheidende factor goed het verschil tussen het protestantse en katholieke geloof kunnen blootleggen, omdat in zijn algemeenheid de protestanten anders dachten over de reden waarom een christen goede daden moest verrichten. Zoals in de hypothese al is besproken, geloofden protestanten niet dat goede werken bijdroegen aan de eigen genoegdoening en zielenheil. Met deze variabele wordt dit verschil meetbaar.

De bronanalyse richt zich vervolgens op de kwantiteit van de resultaten. Door te kijken naar de mate waarin bepaalde thema's aan bod komen, zal het beste de differentiatie tussen verschillende bronnen kunnen worden aangetoond.

Die Declaratie.

C Dat derde Ghebodt.

Syt ghedachtich de
sabothe dach helich
te maeckene.

C Om goet verstandt te
hebbene van dit ghebodt/zo
moet huyver liefde weten. Inden eersten:
hoe datter zū twee letterlike cause/waer

III Analyse en resultaten

3.1 Deel I: dataverzameling

Zie Bijlage A en B

3.2 Deel II: datatoepassing

3.2.1 Het Huysboek

Variabele	Subthema's	Fq.	Vindplekken en voorbeeld
Verzorgde	Ouderen	8	vb. (38) 'Men eert de Ouders, alsmede helpt met raet en daet als zij (...) ofte armoede niet en vermogen. Want dat is warachtichlic de Ouders eeren, te weten de Ouders raden ende helpen, beschudden ofte beschermen' 10, 24 – 29, 47, 37, 38
	Armen	3	vb. (15) 'Want ghy leeft by het gene dat den armen toebehoort.' 5, 15, 20
	Iedereen (alle hulpbehoeftigen)	5	vb. (23) 'Van den armen/weduwen/weezen en Vreemdelingen wel te handelen gebiet de Heere alus: Ghy zult geen Weduwe noch Weeze verdrucken.' 1, 8, 11, 22, 23
Zorg	Praktische zorg (zoals financiële hulp)	4	vb. (31) 'Boven dezen ist dan den ghenen die door outheyt onmachtich zijn het ghebreeckt aen haren nootdrift zo moeten wy haer armoede met onze overvloed te hulpe comen.' 21, 22, 29, 31
	Daden van barmhartigheid	4	vb. (1) '(...) dat zij den hongerige spijzen, den dorstigen drincken gheven, de naecte cleeden, de gevangene ende cracke bezoeken, ende de vreemde in hare huizen leyden.' 1, 26, 27, 38
Verzorger	Rijken	3	vb. (21) 'Want hier moeten wy die zalige heere Pauli verhalen, daer hy zeyt: Ghebiet den rijcken dat zy goetdadich zijn dat zy rijcke zijn in goede wercken dat zy milde zijn en gaarne mede deelen henzelve een goet fundament wech-leggende opdat zy het eeuwige leven ontvange.' 16, 17, 21
	Kinderen	3	vb. (26) 'Gelijc als de kinderen de Ouders die door outheyt vermoeyt zijn, wederom voeden en helpen.' 26, 29, 38
	Iedereen	8	vb. (3) 'Want het zal eenen Godzaligen manne niet ghenoech wezen dat hy niemande schade doet: maer zoekt ooc goet te doen wien hy can.' 1, 3, 5, 8, 11, 12, 22, 23
Motief	Eigen genoegdoening	10	vb. (4) 'opdat zij het eeuwige leven ontvange' 4 – 12, 21, 35
	Genoegdoening voor	7	vb. (17) 'Deze edele ende hoflicke man heeft,

	een ander		zegge ic, allen rijcken een exempel gegeven hoe zij de vreemde zullen eeren ende teghen alle menschen goetdadich ende gast-vry zijn.’ 17, 20, 22, 26, 29, 37, 38
--	-----------	--	---

3.2.2 Den Spieghel

Variabele	Subthema's	Fq.	Vindplekken en voorbeeld
Verzorgde	Ouderen	0	
	Armen	3	vb. (31) ‘...huter wet Gods en der natueren toebehoort den noodzaekelickeyt der aermen.’ 2, 30, 31
	Iedereen (alle hulpbehoeftigen)	2	vb. (1) ‘Hoe dat wijlieden onzen naesten moeten lief hebbe ghelijck ons zelven.’ 1, 14
Zorg	Praktische zorg (zoals financiële hulp)	1	vb. (30) ‘...ofte godshuuzen te stichtene.’ 30
	Daden van barmhartigheid	8	vb. (40) ‘Item in hemliede te diene, heffen, legghe, cleeden, ontcleeden verbedden, vuylicheynt, huudtraeghen en als zylieden doot zijn, eerlick begraeven.’ 2, 3, 33, 36, 38, 39, 40, 41
Verzorger	Rijken	3	vb. (18) ‘Ghebiet de rijcke van dezer weerelt...’ 18, 21, 25
	Kinderen	3	vb. (37) ‘Den menssche zyn ouders schuldich es een behoorlicke ende geschicte liefde.’ 37, 40, 41
	Iedereen	4	vb. (2) ‘Wilt ghy vulmaect zijn, ghaet ende vercoopt al dat ghy hebt ende ghevent den aermen’ 1, 2, 3, 12, 31
Motief	Eigen genoegdoening	10	vb. (2) ‘...ende ghij zult hebbe eenen schat inden hemel.’ 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 26, 39
	Genoegdoening voor een ander	0	

Die Declaratie.

Dat vierde Ghebodt.

Ert hinnen vadere
ende hu moedere.

Tot noch toe hebben
wij ghehoort / vā die drie ghe
boden vander eerste tafele / duer de welke
een menfche onderwefen wordt / hoe dat
hy hem moet hebbē leghe's God en begre

IV Conclusie en discussie

4.1 Conclusie en discussie

In de conclusie wordt allereerst bondig het resultatenonderzoek besproken. Hierbij wordt in eerste instantie verder ingegaan op het analysemodel en vervolgens worden enkele bijzonderheden of opvallende noties besproken die in de database zijn gesignaleerd, maar waarvoor in het analysemodel geen plek is. Hoewel dit voor het comparatieve onderzoek minder harde vergelijkingsresultaten zijn, wil ik dit in deze studie toch niet onbesproken laten. De conclusie sluit af met een besluit, waarin de conclusies van beide bronnen worden samengenomen en in kaart wordt gebracht hoe de visie van de kerk beïnvloed is geweest door de Reformatie.

4.1.1 Het Huysboeck

4.1.1.1 Kwantitatief onderzoek

Gelet op de onderzoeksresultaten, is het in de eerste plaats duidelijk dat Bullinger het collectief aanspreekt als hij preekt over hulpverlening. Bullinger betreft namelijk niet alleen de rijken of de kinderen, maar maant iedere christen tot het verrichten van goede daden ten behoeve van anderen. Er is bovendien geen duidelijk onderscheid te ontdekken in de motieven die een rol spelen bij het geven of ontvangen van hulp en zorg. Hieruit kunnen we enerzijds opmaken dat de zielenheil nog wel degelijk een rol speelt in het verrichten van goede werken, maar anderzijds dat dit niet veel belangrijker was dan de genoegdoening voor een ander. Het doen van goede daden enkel ten behoeve van de eigen moraal blijkt in die zin dus niet (meer) het primaire motief. Er is tot slot weinig te concluderen uit de manier waarop de zorg volgens de Kerk vorm moest krijgen. Opvallend is hoe de ouderen veelvuldig genoemd worden als groep die hulp en zorg zou moeten ontvangen.

4.1.1.2 Kwalitatief onderzoek

In het Huysboeck wordt niet alleen beschreven wat de visie is van de kerk ten aanzien van armoede, maar ook ten aanzien van rijkdom. Het valt op dat Bullinger het hebben van geld op zich niet verwerpelijk vindt. Uit het volgende citaat blijkt goed hoe het onderscheid tussen rijkdom en overvloed wordt geschetst en hoe dit zich tot elkaar verhoudt:

‘Maer die middel-matighen rijckdom vercreghen hebben die vriendelick en gast-vry zijn: zy zullen niet de giericheyt en vreckicheyt maer de eerbiedinge ende mildicheyt tot haren raet nemen.’(16)

Het verdient opmerking dat deze houding tegenover ‘middel-matighen rijckdom’ wellicht verband houdt met een volgend citaat van Bullinger, waarin hij het verrichten van arbeid prijst. Een verklaring voor Bullingers kijk op rijkdom kan zijn dat de middenstand juist werd geprezen omdat rijkdom een teken was van een goed arbeidsethos, wat goed past binnen de normen van het protestantse geloof.

‘Die niet aerbeydt, die zal niet eten, dat God tot Adam zeyde.’ (18)

Een laatste opvallende notie die zich binnen het hele Huysboeck van Bullinger voordoet, is het brede begrip van de definitie ‘ouders’, dat Bullinger hanteert. Er wordt sterk benadrukt dat onder deze definitie meer lieden vallen dan alleen de mensen die ons geboord hebben. In paragraaf 4.2 kom ik hier verder op terug.

4.1.2 Den Spieghel

4.1.2.1 Kwantitatief onderzoek

Uit de onderzoeksresultaten van Den Spieghel blijkt een tweetal opvallende punten. In de eerste plaats is over de vorm van zorg in praktische zin weinig uitspraak gedaan. Een enkele maal rept Adriaensz. Brouwer over een manier waarop de armenzorg institutioneel gezien kan worden vormgegeven, zie

(30). Vaker benoemt hij de manier waarop christenen kunnen zorgen voor anderen door daden van barmhartigheid te verrichten. Het is duidelijk dat op deze laatste vorm van zorg sterk de nadruk ligt.

In de tweede plaats blijkt de motivering achter de zorg een thema te zijn dat maar op een enkel vlak terugkomt, namelijk als motief van eigen genoegdoening. Herhaaldelijk wordt benoemd wat een christen terugkrijgt voor de zorg die hij geeft, niet wordt genoemd welke vorm van genoegdoening daar voor een ander in zit.

Gekeken naar verzorgde en verzorger, blijkt weinig van onderscheidende waarde op te maken uit de resultaten. Behalve dat er nergens iets specifiek wordt genoemd over ouderenzorg in het bijzonder, wordt er verder algemeen gesproken over wie er verzorgd moet worden.

4.1.2.2 Kwalitatief onderzoek

Als het gaat om het verrichten van goede werken, dan zit daar de beloning van zielenheil aan verbonden. In Den Spieghel ligt vooral een grote nadruk op de straffen die verbonden zijn juist aan het niet-verrichten van de goede werken. Cornelis Brouwer noemt enkele straffen, die veelal niet erg vriendelijk worden geformuleerd. Een voorbeeld:

‘Die ooghe de welcke begheet zyne vadere en versmaet de pijnen die zyn moedere om hem gheleden heeft, zullen huutpecken de raven ende eten die jonghe arents.’ (8)

Deze manier van negatief formuleren, herkennen we ook als we de manier beschouwen waarop Brouwer over rijkdom praat. Anders dan Bullinger, legt Brouwer rijkdom in het algemeen negatief uit. In het volgende citaat wordt dit ondersteund:

‘Ghelt gheen waere es (als Aristoteles zecht) maer een teckene van der waere alleene.’ (20)

Een laatste opmerking kan worden geplaatst bij de manier waarop het Vierde Gebod is ingestoken. Dit gebod is gericht aan de liefde en verhouding tussen ouders en kinderen, maar in dit boek wordt tevens sterk benadrukt dat deze liefde nooit verder mag reiken dan de liefde Gods. Er zijn dan ook consequenties voor de mensen die zich niet aan deze hiërarchische verdeling houden, want die zijn ‘hem niet weerdich’:

‘Den menssche zyn ouders schuldich es een behoerlicke ende geschichte liefde te wetene achter God. (...) Augustin zeyt: Men zal den vader liefhebben, maer God noch liefere. Die zyn vader ofte moedere bemint meer dan God, die es hem niet weerdich.’ (37)

4.1.3 Besluit

Het onderzoek heeft uitgewezen dat de hypothese deels kloppend bleek te zijn over de vraag of de Reformatie de visie van de kerk op de ouderenzorg heeft doen veranderen. Hierbij speelden met name de motieven van individuele zielenheil en van het christelijke gemeenschapsideaal een rol. Aangezien de morele verantwoordelijkheid van een christen een groot punt van discussie is tussen protestanten en katholieken, was verwacht dat het eerste motief in beide geschriften anders zou worden uitgelegd. Het nieuwe protestantse gedachtegoed greep terug op het aloude ideaalbeeld van de eerste christengemeenten en daarom lag ook in de lijn der verwachting dat thema's als solidariteit en gelijkheid een grotere rol innamen in de Huysboeck dan in Den Spieghel.

Een eerste observatie van de resultaten doet de conclusie trekken dat er een hoge mate van continuïteit in het denken van de kerk over de omgang met behoeftige ouderen. Zeker als we puur naar de kwantitatieve resultaten kijken van het vergelijkend onderzoek, treden er weinig toonaangevende verschillen naar voren. Protestant en katholieken staan immers ook niet lijnrecht tegenover elkaar in al hun opvattingen, dus uitvergroete differentiaties zijn nooit de verwachting zijn geweest. Kleine verschillen zijn wel opgevallen en die zal ik uitgebreider bespreken.

Als we kijken naar de invulling van de verzorgde, zien we dat Bullinger meer specifieke aandacht besteedt aan de ouderen als hulpbehoevende bevolkingsgroep. Brouwer trekt dit breder en richt zich tot alle hulpbehoeftigen en armen in het algemeen. Wie hij hier precies mee bedoelt, blijft in het midden. Bullinger is hierin veel specifiek en wijst op alle armen, wezen, weduwen en vreemdelingen en herhaalt bovendien meermaals wat hij onder armen verstaat. Dit kan vele oorzaken hebben, waaronder bijvoorbeeld de manier of stijl van prediken van beide predikanten. Toch is er ook een verklaring te vinden in het punt dat in paragraaf 1.1.2 en 3.2.2 al is genoemd, namelijk het veranderde denkbeeld over de arme en de focus van de sociale politiek op bepaalde groepen armen, zoals zieken, ouderen en weduwen. Brouwer richt zich tot armen in het algemeen en beschouwt ze meer als slachtoffer van maatschappelijk tegenspoed dan Bullinger, die een duidelijk onderscheid houdt in de armen die door eigen toedoen arm zijn geworden en de armen die dat buiten hun schuld om zijn.

De wijze waarop Bullinger over de invulling van zorgverlening spreekt, verschilt aantoonbaar met de wijze waarop Brouwer dat doet. Brouwer interpreteert zorgverlening met name als het verrichten van goede werken en daden van barmhartigheid. Bullinger daarentegen, spreekt meer over zorg in praktische zin, waarbij financiële hulp zijn voorkeur lijkt te verdienen. In paragraaf 1.1.2 is besproken dat de hervormingen van de zestiende eeuw omtrent de liefdadigheidszorg een bepaalde rationele insteek meebrachten: zorg moest effectief sociale problematiek bestrijden. Nu zien we dat Bullinger niet meer aandacht besteedt aan deze rationele en praktische zorg dan aan liefdadigheidsacties uit barmhartigheid, maar wel zien we dat Brouwer zich haast volledig afzijdig houdt van deze andere vorm van zorg.

De vraag naar wie men zich moet wenden in de samenleving als de nood tot hulp daar is ('de verzorger'), blijft door beide predikers algemeen beantwoord. Door de manier waarop Brouwer over rijkdom spreekt (zie paragraaf 4.1.2.2) zouden we kunnen verwachten dat hij juist de rijken verantwoordelijk houdt voor de bestrijding van armoede, maar dit is niet het geval. Dat hier geen duidelijke doelgroep of aanspreekpunt is te herkennen, is overigens niet verassend. Zoals in paragraaf 3.1.3.1 en 3.1.3.2 al besproken, waren het Huysboeck en Den Spieghel prekenbundels die geschreven waren voor de gehele geloofsgemeenschap. De aanmaning tot zorgverlening was dus gericht aan alle lezer en de luisteraar, met hier en daar een extra waarschuwing voor de kinderen of de rijken onder hen. Het volgen van de Tien Geboden was immers ook een plicht die aan alle christenen voorbehouden was.

In paragraaf 1.2.1 is al genoemd dat de werken van liefdadigheid en zorg voor naasten niet langer zo sterk verbonden werden met het Laatste Oordeel en het hiernamaals. In paragraaf 1.3.2 wordt daaraan toegevoegd dat de goede werken zeker niet uit de verzoeningsleer van de hervormers waren verdwenen. In de onderzoeksresultaten zien we cijfers die zowel de hypothese als deze toevoeging bevestigen. Hoewel ook Bullinger de beloning van het eeuwige leven sterk aanprijst, merkt hij daarnaast meermalen op dat het verrichten van goede daden tevens genoegdoening voor een ander oplevert. Brouwer laat dat laatste onvermeld en richt zich enkel op de individuele zielenheil van de hulpgever. Dit verschil lijkt een duidelijke bevestiging van het antwoord wat in de hypothese is neergelegd.

In de visie van de kerk op de ouderenzorg zien we in de onderzoeksresultaten een aantal veranderingen. Deze veranderingen zijn niet toonaangevend, maar wel in lijn met de verwachtingen die in de hypothese zijn geschetst. Hieruit kunnen we concluderen dat de visie van de kerk op de ouderenzorg een grote mate van continuïteit kent, maar door de gevolgen van de Reformatie niet onberoerd lijkt te zijn geweest.

4.1.4 Methodekritiek

Deze studie is gebaseerd op een analysemodel dat ik aan de hand van de brongegevens en bevindingen uit de literatuur heb opgesteld. Dit model is bedoeld om een degelijke comparatieve studie op te zetten en hierin gaat het voorbij aan een aantal haken en ogen die aan deze bronstudie zitten. Om die reden

bespreek ik in deze paragraaf vanuit mijn eigen standpunt verschillende kritiekpunten op deze methode, waarmee ikzelf maar ook de lezer rekening moet houden bij het volgen van dit onderzoek.

Ten eerste blijken de opgestelde variabelen en hun subthema's niet zo rechttoe rechtaan als ze lijken. Een van de vier variabelen richt zich op de verzorgde: wie zijn de hulpbehoevenden aan wie zorg moet worden verleend? Het lijkt duidelijk te onderscheiden, door deze 'verzorgden' onder te verdelen in ouderen, armen en iedereen. Toch brengt Bullinger zelf dit onderscheid in grijs gebied. Hij zegt namelijk: (24) 'ten laetsten worden oude manne, weduwen, weezen, zwacke ende krancke bij onze Ouders gestelt.'³⁴. Dit citaat maakt deze variabele wat wankel, omdat het begrip van 'ouders' op deze manier erg breed wordt getrokken. Wel is het zo dat Bullinger in andere passages de 'manne, weduwen, weezen, zwacke ende krancke' wel specifiek zo noemt en het niet enkel over 'ouders' heeft. Wanneer hij spreekt over 'ouders' in de ruimere zin van het woord, is voor de lezer dus niet duidelijk. Het is wel duidelijk dat hij deze grens vaag houdt en daarom is deze variabele in dit geval lastig te toetsen.

Dit kritiekpunt vormt de brug naar het volgende punt van kritiek, dat zich eveneens op de reikwijdte van het begrip 'ouders' richt. Volgens Bullinger vallen onder 'ouders' namelijk de volgende lieden:

(33) 'Wij vervaten hier ooc groot-vader ende groot-moeder, oude groot-vader ende groot-moeder etc. Ten tweede vervaten wij hier eens degelic vaderlant daer in hy gebore, gevoet opgebracht en beschermt is geweest. Ten derden vervaten wy hier de Prinsen ende Overicheden. Ten vierde zal men onder des vaders en moeders nae verstaen Vooghden die des weezen voorsprake zijn: want zy comen in de plaetse des gestorve Ouderen. Bij deze moetmen ooc stellen de Leermeesters, daer van de kinderen goede kunsten ofte handwercken leeren. Ten vijften worden voor Ouders gerekent de Dienaers, leeraers en de Daklozen der Ghemeynten die welcke Paulus zelve vaders noemt. Ten zesten moetmen de bloet-vrienden ende magen rekene als broeder, zuster, neve, nichte, schoon-moeder, schoon-dochter, schoon-vader, schoon-zone, die aen malcander met vrientschap verbonden zijn gelijk de leden met zenuwen aan malcanderen hangen. Ten laetsten worden oude manne, weduwen, weezen, zwacke ende krancke bij onze Ouders gestelt.'³⁵

Onder 'ouders' wordt dus een flink aantal mensen of instanties verstaan en dit zou het onderzoek mogelijk (negatief) kunnen manipuleren. De verantwoordelijkheid van kinderen naar hun ouders toe is namelijk makkelijker en beter te linken aan ouderenzorg dan bijvoorbeeld de verantwoordelijkheid van kinderen naar hun vaderland toe. Dat laatste heeft weinig meer met ouderenzorg te maken. Om dit discussiepunt toch in zekere mate te onderscheppen, heb ik gekeken naar de vraag hoeveel nadruk Bullinger legt op de verantwoordelijkheid van kinderen naar hun ouders toe in de zin van biologische ouders en in de zin van leermeesters of vaderland. Dit was een kwestie van kwantitatief onderzoek en dat is in onderstaande tabel afgebeeld. Het feit dat Bullinger duidelijk meer belang hecht aan de verantwoordelijkheid van kinderen naar ouders in de zin van biologische ouders, zou wellicht meer nuance kunnen inbrengen in dit discussiepunt.

Ouders (of: 'vader en moeder')	45
Vaderland (of: 'overheid')	29
Leermeesters	13

Tot slot wil ik de nadruk leggen op een nuanceverschil tussen hulpbehoevenden in het algemeen en ouderen in het bijzonder. Al eerder (paragraaf 1.1.2) is besproken dat het denkbeeld van de armen veranderde met de religieuze hervormingen van de zestiende eeuw. De protestantse kerk legde sterk de

³⁴ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

³⁵ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

nadruk op een goed arbeidsethos en had daarom een afwijzende houding tegenover armen die zich verrijkten met bedelen en klaplopen. Deze armen waren een mankement voor de samenleving en niet langer een slachtoffer van externe factoren en omstandigheden, zoals de katholieken gewend waren ze te typeren. Dit veranderende denkbeeld over armen is een van de meetpunten waar dit onderzoek zich op richt, maar echt van toepassing op de ouderen is het niet. Ouderen waren immers door ouderdom niet in staat om in hun eigen levensbehoeften te voorzien en niet door luiheid of een zwak arbeidsgestel. Dit veranderde denkbeeld zegt dus meer iets over de armenzorg in het algemeen dan over de ouderenzorg in het bijzonder. Wellicht is dat ook de reden dat Bullinger de ouderen als aparte groep benadrukt, in tegenstelling tot Brouwer, die dat niet doet (zie onderstaand citaat en de variabele ‘verzorgde’ bij resultaten).

‘Boven dezen ist dan den ghenen die door outheyt onmachtich zijn het ghebreeckt aen haren nooddrift zo moeten wy haer armoede met onze overvloet te hulpe comen.’ (31)

4.1.5 Bronkritiek

Een eerste kritiekpunt is de vraag hoe representatief de uitingen van de predikers zijn voor de visie van de kerk in de zeventiende eeuw. Zowel het Huysboeck van Heinrich Bullinger als Den Spieghel van Cornelis Brouwer had een groot bereik en was daardoor voor ten minste een aanzienlijk deel van de kerk bepalend. De visie van de kerk is echter ook niet uniform, dus de vraag of er überhaupt gesproken kan worden van een ‘visie van de Kerk’ als eenledig begrip is terecht. Zo was Bullinger bijvoorbeeld betrokken bij een interne strijd met Calvijn over de predestinatieleer.³⁶ Bullinger schreef hierover het volgende aan Calvijn:

‘Mij is in deze leer nog veel duisters, waarom ik niet gaarne verketter. De stelling: God heeft Adams val niet alleen vooruitgezien, maar ook vooruitbepaald, is van dien aard, dat zij God tot oorzaak der zonde schijnt te maken. Evenzoo is de stelling hard, dat God diegenen, welke hij tot het verderf heeft bestemd, de gelegenheid beneemt zijn Woord te hooren, ja door de prediking blind maakt. (...) Wie verloren gaat, gaat niet door fatalistische noodzakelijkheid verloren, maar omdat hij willens de genade vermaad.’³⁷

Het is al gauw generaliserend om bepaalde principes van liefdadigheidszorg aan een geloofszuil te koppelen. Ook binnen een bepaalde kerk waren de opvattingen niet statisch noch uniform.³⁸ Hetzelfde geldt voor Cornelis Brouwer, die te boek stond als een populaire preker maar tevens vaak onderwerp is geweest van satire.³⁹ Dit wijst erop dat hij een fanatiek geloofsaanhanger moest zijn geweest en wellicht niet geheel representatief was voor de gemiddelde katholiek.

Een tweede kritiekpunt is de vraag in hoeverre conclusies kunnen worden getrokken uit de ongeschreven regels van een tekst. Met andere woorden, wat betekent het gegeven dat er (relatief) weinig wordt gesproken over armenzorg en ouderenzorg? Een aannemelijke verklaring is dat de kerk in deze tijd van geloofsstrijd andere, algemenere thema’s van het geloof belangrijker vond om te verspreiden. Toch kan het ook zijn dat de houding van de kerk ten aanzien van de ouderenzorg inderdaad afstandelijker is geworden, omdat dit steeds meer een publieke zaak werd. Deze conclusies blijven echter gissingen naar verklaringen die niet ondersteund kunnen worden door bewijsmateriaal uit de bronnen.

Een derde kritiekpunt is dat uit het begin tot het einde van het Huysboeck blijkt dat Bullinger heeft geschreven onder druk van de vervolgingen⁴⁰ en Cornelis Brouwer andersom juist aangewakkerd werd

³⁶ Koppenol (1998), p. 363

³⁷ Van ’t Hooft (1888), p. 80 – 82

³⁸ Pullan (2005), p. 442

³⁹ Bostoën (1984), p. 254

⁴⁰ Van ’t Hooft (1888), p. 110

door de kerkstrijd en Inquisitie.⁴¹ De vervolgingen van Alva waren immers in volle gang en protestanten konden niet zonder meer alles schrijven als zij groter publiek wilden bereiken. Dit kan verschillende gevolgen met zich meebrengen: ofwel Bullinger schrijft primair over thematiek die zich richt op de geloofsstrijd van de Reformatie, ofwel Bullinger neemt een milde positie in ten aanzien van het katholieke geloof, ofwel de visie van de kerk van na de Reformatie wordt niet goed in kaart gebracht door de druk van de vervolgingen. Voor Brouwer geldt dit in mindere mate, maar ook hij kan beïnvloed zijn door deze omstandigheden.

Tot slot is het belangrijk om bewust te zijn van het feit dat de hervormingen van de zestiende eeuw in deze studie voor een groot deel in verband worden gebracht met het kerkwezen en de religie. De ontwikkelingen die de Nederlanden in die tijd doorgingen, werden inderdaad veelal op gang gebracht door religieuze conflicten. Toch moet ik de kanttekening plaatsen dat niet alle hervormingen in religieus perspectief te plaatsen zijn. Het meest bekende en meest uitvoerige hervormingsplan uit de zestiende eeuw kwam immers uit humanistische hoek en werd gestut met meer sociaaleconomische en politieke argumenten dan religieuze. Zo stelde humanist Juan Luis Vives in zijn *De Subventione Pauperum* (1526) dat armenzorg beheersd moest worden door sociale politiek en op die manier een onderscheid moest worden gemaakt tussen de 'ware armen' en de klaplopers.⁴² In die zin kwamen deze humanistische geluiden deels overeen met de kritieken van de reformatisten, maar daarmee kunnen we niet zeggen dat het de visie van de kerk was die de ontwikkelingen in de armenzorg teweeg heeft gebracht. Bovendien speelden ook factoren als een snelle bevolkingsgroei en de expansie van de grote steden een rol in een groeiende behoefte aan vernieuwing en verandering.⁴³ Ook motieven vanuit de kerk waren niet altijd puur religieus, de kerk had immers ook te maken met macht en prestige en zagen liefdadigheid als een goed middel om solidariteit en eenheid binnen haar kerkgangers te creëren.⁴⁴ Deze studie gaat in die zin voorbij aan andere perspectieven behalve de religieuze, maar dat wil nog niet zeggen dat deze niet van invloed zijn geweest op de hervormingen van de zestiende eeuw binnen het liefdadigheidsstelsel.

4.2 Suggestie

De thematiek van religie en liefdadigheidzorg in de Nederlanden van de vroegmoderne tijd is een interessant onderwerp en ik ben zeker niet de eerste die hier over geschreven heeft. Dit jaar was in het Catharijneconvent te Utrecht de tentoonstelling 'Ik geef om jou!' te zien, die eveneens het verband tussen liefdadigheidzorg en religie liet zien, maar dan met schilderijen van grote schilders uit die tijd. Ik geloof dat primaire bronnen (zoals boeken, toneelspelen, prekenbundels, schilderijen etc.) afkomstig uit de periode rondom de Reformatie ons veel kunnen vertellen over de manier waarop de ouderenzorg geconstrueerd was en beïnvloed werd door religie. Prekenbundels bieden naar mijn mening bij uitstek een goed startpunt, omdat ze heel letterlijk bepaalde denkbeelden van de kerk over dit onderwerp uiteen kunnen zetten. Ik ben erg benieuwd hoe nader onderzoek mijn resultaten zou kunnen ontkrachten of bevestigen en vraag me in het bijzonder af of prekenbundels van een eeuw vroeger en later op een andere manier over ouderenzorg praten dan in het Huysboek en Den Spieghel het geval is. Op die manier zou de directe invloed van de Reformatie pas daadwerkelijk aangetoond kunnen worden.

⁴¹ Cornelis Brouwer werd in 1568 tot een van de zeven onder-inquisiteurs van de Spaanse Nederlanden aangesteld. Uit: <http://www.regionaalarchiefdordrecht.nl/biografisch-woordenboek/cornelis-adriaenszoon-brouwer/>

⁴² Prak (1998), p. 56

⁴³ Van Leeuwen (2000), p. 77

⁴⁴ Cohen (2005), p. 347

C Dat vyfste Ghebodt.

Ghien;ult niet dood
slaen.

Want zo wie onrechtueer-
dichlike mensschens bloedt
huutsturt (als God zeyde tot Noe) diens
bloedt zal huutghesturt wordē. Item Chri

V Literatuurlijst

Bakker (2014)

Bakker, J., 'Onder de radar. Een onderzoek naar de invloed van het protestantisme op het ontstaan en de vorm van de verzorgingsstaat in Nederland en Denemarken', *Skript Historisch Tijdschrift*, jaargang 33.3, Amsterdam (2014)

Boele (2013)

Boele, A., *Leden van één lichaam: denkbelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650*, Uitgeverij Verloren (2013)

Bostoën (1984)

Bostoën, K.J. 'Broer Cornelis en zijn historie: een politieke satire', *Literatuur 1* (1984)

Cohen (2005)

Cohen, M.R., 'Poverty and Charity in past Times', *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 35, no. 3 (2005)

Van Deursen (1991)

Deursen, A. van, *Mensen van klein vermogen. Het kopersgeld van de Gouden Eeuw.*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam (1991)

Groenleer (2012)

Groenleer, D.J. 'Nader gereformeerd. De ontwikkeling van de gereformeerde kerk in Utrecht tussen 1620 en 1650 in historisch perspectief', Faculty of Humanities Theses (Master Thesis), Universiteit Utrecht (2012)

Heijting (2007)

Heijting, W., 'Protestantse bestsellers in de Republiek rond het midden van de zeventiende eeuw' in *De zeventiende eeuw*, Claves pietatis (2007)

Van 't Hooft (1888)

Hooft, A.J. van 't, *De theologie van Heinrich Bullinger in betrekking tot de Nederlandsche Reformatie*, Is. De Hoogh, Amsterdam (1888)

Kahl (2005)

Kahl, S. 'The Religious roots of modern poverty policy: catholic, lutheran, and reformed protestant traditions compared', *European Journal of Sociology*, 46 (2005)

Kersbergen (2009)

Kersbergen, K. en Manow, P., *Religion, Class Coalitions, and Welfare States*. Cambridge Studies in Social Theory, Religion and Politics. New York: Cambridge University Press, (2009)

Koppenol (1998)

Koppenol, J., *Leids heelal: het Loterijspel (1696) van Jan van Hout*, Uitgeverij Verloren (1998)

Van Leeuwen (2000)

Leeuwen, M. van, *De Rijke Republiek: gilden, assuradeurs en armenzorg 1500 – 1800*, Verbond van Verzekeraars (2000)

Oorthuys (1919)

Oorthuys, G., *Anastasius' 'Wechwyser', Bullingers 'Huysboeck' en Calvyns 'Institutie'. Vergeleken in hun Leer van God en Mensch*, N.V. Boekhandel en Drukkerij voorheen E.J. Brill, Leiden (1919)

Parker (1998)

Parker, C.H., *The reformation of Community: Social Welfare and Calvinist Charity in Holland, 1572 – 1620*, Cambridge University Press (1998)

Prak (1998)

Prak, M., 'Armenzorg 1500 – 1800' uit: Van Gerwen, J., Van Leeuwen, M. En Neeleman, H.J., *Studies over zekerheidsarrangementen: risicio's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen*, Nederlands Economisch Historisch Archief, Amsterdam (1998)

Pullan (2005)

Pullan, B. 'Catholics, Protestants, and the Poor in Early Modern Europe', *The Journal of Interdisciplinary History* (2005)

Safley (2001)

Safley, T.M., 'A Book Review of: Health Care and Poor Relief in Counter-Reformation Europe by Grell, O.P.', *Sixteenth Century Journal*, nr. 2 (2001)

Salman (2011)

Salman, J., *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw: de almanak als lectuur en handelswaar*, Uitgeversmaatschappij Walburg Pers (2011)

Schmitz (1936)

Schmitz, W., *Het aandeel der Minrebroeders in onze middeleeuwse literatuur. Inleiding tot een bibliografie der Nederlandse Fransiscanen*. Dekker & Van de Vegt, Nijmegen (1936)

Van 't Spijker (1993)

Spijker, W. van 't, 'Orthodoxie en Nadere Reformatie', *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*, Claes pietatis, Zoetermees (1993)

Op dat zeste ghebod.

C Dat zeste Ghebodt.

Ghij en zult gheen
ouerspel doen.
Biden welken woorden
niet allecne verbodē en wort
de zonde van ouerspel / maer dock alle an-
dere manierē vāder oncuusschede meerder
ende mindere. Maer eer dat wplieden be-

VI Bijlage A

<i>Niveau 1</i>		
Naastenliefde	Naastenliefde	(1) ‘de Heere Jezus prijst de wercken der barmherticheydt in zijnen Dienaren, dat zij den hongrige spijzen, den dorstigen drincken gheven, de naecte cleeden, de gevangene ende cracke bezoeken, ende de vreemde in hare huysen leyden. Zo laet hy dan zijnen eygenschap der dinghen toe, waer wy anderen mogen goet doen, namelic dien die gebrec lijden.’ ⁴⁵
		(2) ‘Alzo leert de tweede Tafel de liefde des naesten, alle mensche onderwijzende wat een degelick zijnen naesten schuldich is en hoe wij in deze werelt eerlic, vriendelic ende gerustelic leve.’ ⁴⁶
	Goede werken	(3) Want het zal eenen Godzaligen manne niet ghenoech wezen dat hy niemande schade doet: maer zoekt ooc goet te doen wien hy can. ⁴⁷
	Beloning	(4) ‘opdat zij het eeuwige leven ontvange’ ⁴⁸
		(5) ‘Salomon zeyt: gheeft den armen zijn rechtveerdicheyt blijft in der eeuwicheyt zijnen hoorn zal in eerlickheyt verheven worden. (...) Ghy zult ghenade ende eenen goeden name vercrijghen voor de ooghen Gods ende der menschen. Item: Eert den Heere van uwen goede ende gheeft den armen van de eerstelinghen aller uwer vruchten en uwe schueren zullen vol worden ende uwe wijnpersse zal overvloeden.’ ⁴⁹
		(6) ‘De zin is: eerst vader en moeder op dat ghy moeght lange levede dat lat gebruycke dat u zal getuygenisse mijn der genade zijn (Deu. 5.11).’ ⁵⁰
(7) ‘God belooft den ghenen die hare Ouders Godfaliclick eeren in wat lant zy wonen allerley zegen ende gheluckicheyt ende overvloedicheyt der tijtlicker dingen met gevoegelicke langheyt des levens.’ ⁵¹		

⁴⁵ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁴⁶ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁴⁷ Derde decade, tweede sermoen, fol. 80

⁴⁸ Derde decade, zevende sermoen, fol. 103

⁴⁹ Derde decade, tweede sermoen, fol. 80

⁵⁰ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁵¹ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

	Straf	(8) ‘Van den armen/weduwen/weezen en Vreemdelingen wel te handelen gebiet de Heere alus: Ghy zult geen Weduwe noch Weeze verdrucken. Ende ist dat ghy immers verdruckt, zoo zullen zij zonder twijfel tot my roepen ende ick zalle zekerlick verhooren ende over u toornich worden ende u met hen zwaarde doode ende uwe wijven zullen weduwen en uwe zonen zullen wezen worde. En buycht het recht des vreemdeling en der weezen en weduwen niet. Ghedenckt dat ghy oock vreemdelinck gheweest zijt in den Egyptischen lande.’ ⁵²
		(9) Wat grooter quaet over die zal comen die Godtlooflick hare Ouders verachten. ⁵³
		(10) Homerus zeyt: Hy heeft den Ouderen niet wel gedaen, dus is zijn leven hier zeer haeft vergaen. ⁵⁴
		(11) Ero. 23 De Heere roept inde Wet: de Weduwen en Weezen zult ghy niet verdrucke. En ist dat ghyze verdruckt, zo zullen zy zonder twijfel tot my roepen en ic zal ze zekerlic verhooren en mijn toornicheyt zal onsteken worden en zal met den zweerde en uwe wijven zullen weduwen zijn en uwe kinderen weezen. ⁵⁵
		(12) Want de Heere Jezus acht dat het hem ghedaen wort dat ghy eenen degelicken armen doet: hy acht hemzelven vergheten ende verlaten te zijne als ghy eenigen armen vergeet ende verlaet. ⁵⁶

<i>Niveau 2</i>		
Rijkdom en Armoede	(Omgaan met) armoede	
	(Omgaan met) rijkdom	(13) ‘den leven gheen overvloet noodich [is] ofte niemants leevn heeft noodich dat hem overblijve’ ⁵⁷
		(14) ‘Ende wanneer het rechtveerdige ende heylige ghebodt Gods door giericheyt en onrechtveerdicheyt der menschen is veracht gheweest, zo heeft de Heere groot ongeluc verweect tegen zulke verachters en heeft het onrechtveerdich goet door menigherley tegenspoet ende ellendicheyt te niete ghemaect.’ ⁵⁸
		(15) ‘Ist dat ghy uwe lusten en beegerlicheyde verzadicht met den zweete ende bloede en met de leden der arme. Want ghy leeft by het gene dat den armen toebehoort.’ ⁵⁹
		(16) ‘Maer die middel-matighen vercreghen hebben

⁵² Derde decade, eerste sermoen, fol. 74

⁵³ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁵⁴ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁵⁵ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁵⁶ Derde decade, tweede sermoen, fol. 80

⁵⁷ Derde decade, eerste sermoen, fol. 74

⁵⁸ Derde decade, tweede sermoen, fol. 80

⁵⁹ Derde decade, tweede sermoen, fol. 80

		die vriendelick en gast-vry zijn: zy zullen niet de giericheyt en vreckicheyt maer de eerbiedinge ende mildicheyt tot haren raet nemen.’ ⁶⁰
		(17) ‘Deze edele ende hoflicke man heeft, zegge ic, allen rijcken een exempel gegeven hoe zij de vreemde zullen eeren ende teghen alle menschen goetdadich ende gast-vry zijn.’ ⁶¹
		(18) ‘Die niet aerbeydt, die zal niet eten, dat God tot Adam zeyde.’ ⁶²
		(19) ‘Ick bidde u, wat lust hebben zy uit haren rijckdom? Wien zijn zy voordelic? Wien eeren zy? Ofte wat eere ofte lof verdienen zy by de menschen? Ja liever zullen de rijcken die wijs zijn zulcke schandelicke boeven laten varen ende hooren dat de Apostel Paulus zeyt: vergeet der gast-vryheyt niet.’ ⁶³
		(20) ‘Daer zullen altijts armen zijn inden lande, daerom gebiede ick u, zeggende: Uwen armen behoeftigen broeder in uwen lande, zult ghy uwe hant mildelick op doen. Zo lezen wy oock in de Psalmen: Een goet man doet weldaden ende leent ende handelt zijne zaken met zeer goeden oordele.’ ⁶⁴
		(21) ‘Want hier moeten wy die zalige heere Pauli verhalen, daer hy zeyt: Ghebiet den rijcken dat zy goetdadich zijn dat zy rijcke zijn in goede wercken dat zy milde zijn en gaarne mede deelen henzelve een goet fundament wech-leggende opdat zy het eeuwige leven ontvange.’ ⁶⁵

<i>Niveau 3</i>		
Armenzorg en ouderenzorg	Armenzorg	(22) ‘Boven dezen ist dat den ghenen die door outheyt onmachtich zijn het ghebreeckt den haren nootduft, zo moeten wij haer armoede met onze overvloed te hulpe comen. Dergelijc worden ons hier ooc de weduwen, weezen, arme, vreemdelingen, cracke ende ellendige bevolen. Daerom hebben voorzijden God zalige ende goetdadige menschen mildelick haer goet ghegheven, om dat den ouden lieden/weduwen/weezen ende armen geen geen wic gebrheken en zoude.’ ⁶⁶
	Verantwoordelijkheid armen en rijcken	(23) ‘Van den armen/weduwen/weezen en Vreemdelingen wel te handelen gebiet de Heere alus: Ghy zult geen Weduwe noch Weeze verdrucken.’ ⁶⁷
	Ouderenzorg	(24) Ten laetsten worden oude manne, weduwen, weezen, zwacke ende krancke bij onze Ouders gestelt.’ ⁶⁸

⁶⁰ Derde decade, tweede sermoen, fol. 80

⁶¹ Derde decade, tweede sermoen, fol. 80

⁶² Derde decade, tweede sermoen, fol. 80

⁶³ Derde decade, tweede sermoen, fol. 80

⁶⁴ Derde decade, tweede sermoen, fol. 80

⁶⁵ Derde decade, tweede sermoen, fol. 80

⁶⁶ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁶⁷ Derde decade, zevende sermoen, fol. 103

		(25) Want na de liefde tot Godt volcht de liefde tot de Ouders van de welcke ons met onuitsprekelicke zorge ende arbeyt van de kints hebt aen opgebracht hebbe. ⁶⁹
		(26) Gelijk als de kinderen de Ouders die door outheyt vermoeyt zijn, wederom voeden en helpen. ⁷⁰
		(27) Deze Wet die vele menschen verachte wordt onder allerley aerts der dieren vanden Oyvaer alleene uitgedrukt. Want andere dieren beminnen ende bekene hare ouders zo lange als hen haer hulpe tot opvoedinghe noodich is: maer de Oyvaer alleen voedt zijn Ouders als zy door outheyt haerzelve niet helpen kunnen en voert ze op zijn schouderen als zy niet vliegghen connen. ⁷¹
		(28) Plato in Legibus meynt dat die eenen grooten schat te huys heeft die zijnen vader ofte moeder ofte der zelve Ouders door outheyt onmachtich te huys voet ende meynt dat daer gheen ander beelt in huys noodich is terwijle hy ghebiet alle neersticheyt daer toe te wenden dat de Ouders behoorlick gedient worden. ⁷²
		(29) 'Een deghelick moet dencken dat wat hy bezit dien toe-comt die hem gegeneroert ende opghevoet hebben zoo dat hy hen dat al na zijn vermogen vermogen moet toedienen: alle deze goeden moet hy gelijk geleende dinghen wederom vergelden en voor der Ouderen oude zorge en smerte hen nu in haer outheyt met nieuwe betalen en het hen meest noodich is.' ⁷³
		(30) Den laetsten is in Gods woort ooc een zonderlicke Wet vande oude lieden te eeren ende gebiet voor het grijs hoofd op te staen. Zo moetmen van de ouden lieden eeren ende wy zullenze met rechte groot achten. ⁷⁴
		(31) Boven dezen ist dan den ghenen die door outheyt onmachtich zijn het ghebreekt aen haren nootdrift zo moeten wy haer armoede met onze overvloed te hulpe comen. ⁷⁵
	Verantwoordelijkheid ouders en kinderen	(32) Wie de Ouders zijn, dat is niemande onbekent. De Heere onze Godt heeft ons deze gegeve om door hen ghevoet en opgebracht te worde, ja omdat zij ons uit wilde ende ongeschichte creaturen zoude warachtige menschen maken. De weldaet die de Ouders den kinderen doen, de arbeyt ende kost die zij doen, de zorge, smerie en ellendicheyt die zij om ons vrage zijn

⁶⁸ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁶⁹ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁷⁰ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁷¹ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁷² Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁷³ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁷⁴ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁷⁵ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

		<p>zo groot dat ze niemant zeer wel met sprake begaeft zoude kunnen vertellen.⁷⁶</p> <p>(33) Dae wort oock duylic niet alleenlick des vaders maer ooc des moeders naem uitgedrukt inde Wet. Wij vervaten hier ooc groot-vader ende groot-moeder, oude groot-vader ende groot-moeder etc. Ten tweede vervaten wij hier eens degelic vaderlant daer in hy gebore, gevoet opgebracht en beschermt is geweest. Ten derden vervaten wy hier de Prinsen ende Overicheden. Ten vierde zal men onder des vaders en moeders nae verstaen Vooghden die des weezen voorsprake zijn: want zy comen in de plaetse des gestorve Ouderen. Bij deze moetmen ooc stellen de Leermeesters, daer van de kinderen goede kunsten ofte handwercken leeren. Ten vijften worden voor Ouders gerekent de Dienaers, leeraers en de Daklozen der Ghemeynten die welcke Paulus zelve vaders noemt. Ten zesten moetmen de bloet-vrienden ende magen rekene als broeder, zuster, neve, nichte, schoonmoeder, schoon-dochter, schoon-vader, schoon-zone, die aen malcander met vrientschap verbonden zijn gelijk de leden met zenuwen aan malcanderen hangen. Ten laetsten worden oude manne, weduwen, weezen, zwacke ende krancke bij onze Ouders gestelt.⁷⁷</p>
		<p>(34) Weest zulk tege uwe Ouders als ghy begeert dat uwe kindere zulle tege u zijn.⁷⁸</p> <p>(35) ‘Gij zult uwen vader en u moeder eeren op dat gij langhe leven in den lande dat u de Heere u God geven zal’⁷⁹</p> <p>(36) ‘gelijc [de zorg voor] de Heere zelve’⁸⁰</p> <p>(37) ‘dat wat hij bezit die toe-comt die hem gegeneroert en de op-ghevoet hebben’⁸¹</p> <p>(38) ‘men eert de Ouders, alsmede helpt met raet en daet als zij (...) ofte armoede niet en vermogen. Want dat is warachtichlic de Ouders eeren, te weten de Ouders raden ende helpen, beschudden ofte beschermen’⁸²</p> <p>(39) Eeren is ooc onderdanich en gehoorzaam zijn, gelijc God zelve⁸³</p> <p>(40) Anders den Ouderen die onrecht doen ofte ghebieden en moeten wy noch met navolginge noch met ghehoorzaemheyt onderdanich zijn. Maer in het tweede ghebot hebben wy geleert dat God de ongerechticheyt der vaderen bezoect in de kinderen,</p>

⁷⁶ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁷⁷ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁷⁸ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁷⁹ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁸⁰ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁸¹ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁸² Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁸³ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

		daerom moetmen den Ouderen die tegen God en de Wet Gods gebieden niet gehoorzaam zijn. ⁸⁴
		(41) Boven dezen eetmen ooc de Ouders almense niet en versmaet noch vergeet als men harer niet en schaemt noch verdrietich is om haer armoede oft craack geluck. Men eert de Ouders als mense helpt met raet en daert als zij door outheyt ofte amoede niet vermogen. Want dat is warachtichlic de Ouders eeren gelijc de Heere zelve dat betucht ende wilt (Matth. Cap. 15). ⁸⁵
		(42) Derwijle wy den Ouderen eere schuldich zijn zoo moeten wy voortvaer een goet ghevoelen van hen hebben dat zy ons van Godt ghegeven zijn opdat wy ze eeren, vreezen, liefhebben ende allezins grootachten. ⁸⁶
		(43) Daarom al wat der kinderen tonghe spreeckt dat zal niet anders dan eerbiedinghe ende kinderlicke gheneghentheyt uitgheven. Uit zulcke gheneghentheyt ende eerbiedinghe zullen de kinderen den Ouderen gehoorzaam zijn. ⁸⁷
		(44) Als dat zy wonderlick ofte ongherechtig schijnen laet ons dat voorzichtiglic door de vingeren zien ende also van dat quaet afwijcken daertoe zy ons zouden gebracht hebben ende laet ons de zake also matigen dat wy de Ouders zo weynich als mogelijk is vertoornen. ⁸⁸
		(45) Ofschoon de Ouders arm zijn ofte onzien ofte gebreckelic niemant zalle bespotten noch versmaden. Laet ons niet ondanckbaar zijn tegen degene die ons zo veel goets gedaen hebben. ⁸⁹
		(46) Zij zullen hare Ouders niet terghen noch tertoornten. ⁹⁰

⁸⁴ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁸⁵ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁸⁶ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁸⁷ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁸⁸ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁸⁹ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

⁹⁰ Tweede decade, vijfde sermoen, fol. 48

Bijlage B

<i>Niveau 1</i>		
Naastenliefde	Naastenliefde	(1) 'Te wetene hoe dat wijlieden onzen naesten moeten lief hebbe ghelijck ons zelve.' ⁹¹
	Goede werken	(2) 'Wilt ghy vulmaect zijn, ghaet ende vercoopt al dat ghy hebt ende ghevent den aermen en comt ende volght mij ende ghij zult hebbe eenen schat inden hemel.' ⁹²
		(3) 'Dattet der hoghereghe broodt es t welcke ghij zo nauwe bewaert, der naecte cleet es, dat ghij in uw cleercaste sluit en daerome als de noodt bedwinght.' ⁹³
	Beloning	(4) 'De gheuene die vadere ende moedere eeren belooft es (als Paulus zecht) dat ieghenwoordich en dat eeuwich leven.' ⁹⁴
		(5) 'Wy moeten God lief hebben om zijn goetheyt en om dat eeuwich leven ende omdat hy ons gheschapen ende ghemaect heeft.' ⁹⁵
	Straf	(6) 'Die zijn vader quelt ende zyn moeder ontloopt, die zal becræmt worden ende onzalich wezen.' ⁹⁶
		(7) 'Zo wie vermalendijdt vadere of moedere, die zal de doodt sterven. (...) ende niet eenen lichten doodt, maer geslaghe worden en vermoordt.' ⁹⁷
		(8) 'Die ooghe de welcke beghect zyne vadere en versmaet de pijnen die zyn moedere om hem gheleden heeft, zullen huutpecken de

⁹¹ Vierde gebod

⁹² Zevende gebod

⁹³ Zevende gebod

⁹⁴ Vierde gebod

⁹⁵ Eerste gebod

⁹⁶ Vierde gebod

⁹⁷ Vierde gebod

		raven ende eten die jonghe arents. ⁹⁸
		(9) ‘De eeuweghe verdommenesse: want gelijk de ghebot die vadere ende moedere eeren belooft es dat eeuwich leven: alsoock mede ter contrartie: die vadere ende moedere onteeren zijn verbreeckt metten tijdelicke ende eeuweghe doot. Dat zo wie vermalendijdt vader ende moeder zal den doot teruen vander eeuwegher verdommenesse.’ ⁹⁹
		(10) ‘Die vertrauwe op haerlieder rijckdomme die zal ter neder valle’ ¹⁰⁰

<i>Niveau 2</i>		
Rijkdom en armoede	(Omgaan met) armoede	(11) ‘Want die zaeck te wetene: aermoede, of te minste niet eyghins te hebbene zuerheyt ende onderdanigheyt, daer deze belofte ghedae worde.’ ¹⁰¹
		(12) ‘De aermoede als hy zeyt: wilt ghy vulmaect zijn, ghaet ende vercoopt al dat ghy hebt ende ghevent den aermen en comt ende volght mij ende ghij zult hebbe eenen schat inden hemel.’ ¹⁰²
		(13) ‘De wet Gods ende der natueren de welcke leert een deghelyck onderhouden hem zelve’ ¹⁰³
	(Omgaan met) rijkdom	(14) ‘Betaelt alle mensschen de schulden die ghijlieden tribuut schuldich zijt tribuut: die ghijlieden den thol schuldich zijt den thol: hier huut blijct ghenoech hoe dat de onderzaeten zijn ghehouden huerlieder heeren tribuut thol en andere inzettinghen te betalene,

⁹⁸ Vierde gebod
⁹⁹ Vierde gebod
¹⁰⁰ Zevende gebod
¹⁰¹ Zevende gebod
¹⁰² Zevende gebod
¹⁰³ Zevende gebod

		<p>bijden welken zijliede zoude mueghe onderhouden worden tot welvaeren vanden ghemeente.^{'104}</p> <p>(15) 'Dattet comt huut een vleeschelicke voorzichtigheyt de welcke Gods vyandeghes, dan zijn ze oock niet goddelick ghelijck huut begheerlicheyt om rijke te wordene met achterdeel van ghemeente ende der aerme.^{'105}</p> <p>(16) 'Ite huut veel groote zorchvuldicheyt van hem zelve te verzekeren van overvloedicheyt van allen dinghen voor deze weerelt.^{'106}</p> <p>(17) 'Zijliede altijts meer ende meer begheeren, ongoddelicker es, te wetene omme den moijaert te maeckene, leckerlicke te etene, te drinckene, ghelijck de rijke vrecke dede, oncuisschelicke te levne.^{'107}</p>
		<p>(18) 'Ghebiet de rijke van dezer weerelt datze gheen groot ghevoelen hebben noch vertrauwen op de onzekerheyt der rijcdommen, maer op den levenden God.^{'108}</p> <p>(19) 'Dat die (zeyt hy) niet eenen dach, een weke, een maendt ofte altemets maer alle de daghe haers levens in zuinighheyt moeten leven.^{'109}</p> <p>(20) 'Ghelt gheen waere es (als Aristoteles zecht) maer een teckene van der waere alleene.^{'110}</p> <p>(21) 'Ofte huut ghierichteyt: en alzo ouerterden dit ghebodt alle deghuene die nemmermeer ghenouch</p>

¹⁰⁴ Vierde gebod

¹⁰⁵ Zevende gebod

¹⁰⁶ Zevende gebod

¹⁰⁷ Tiende gebod

¹⁰⁸ Zevende gebod

¹⁰⁹ Zevende gebod

¹¹⁰ Zevende gebod

	hebben noch conen niet verzaedt worden. ^{'111}
	(22) 'Zo wordt dit ghebodt noch ghenomen van die begheerte de welcke een menssche heeft te houdene tghene dat hij nu bezit en dat met onrechtveerdicheyt, ghelijck de dieven en roovers, de welcke niet willen weder gheven. ^{'112}
	(23) 'Of huut ghiericheyt in twee manieren. Eerst: Of inde tijt van noodt, als (...) het tijdelick goedt moet ghedeelt worde en dan dat te laetene huut ghiericheyt, es niet alleene doodtzonde maer oock moordt en doodslach. Ten tweesten: Ofte op andere tijden en dan noch of nemmermeer ofte zeere zelde twelcke oock es een doodzonde. ^{'113}
	(24) 'Die vertrauwe op haerlieder rijckdomme die zal ter neder valle ^{'114}
	(25) 'Die het goedt ende t ghelt alzo ghierichlicke beminnen dat zijlieden daeromme hemlieden niet ontzoen watter oock es te doene of te laetene zegghe, ontzegghen, rekenen, ontrekene, schryven, ontschrijven etc. Alzulce zijn de rijke vrecken die van t ghelt eene afgod smeden. ^{'115}
	(26) 'Zo zoude hy hem zelve mueghe in eeneghe schade bringhe en waert hem overtuught zo zoude hy mueghe als een dief ghepuniert worde. ^{'116}
	(27) 'Als yemandt eenich tijdelick goedt van hem heeft huut ghiericheyt, dat zijne

¹¹¹ Tiende gebod

¹¹² Tiende gebod

¹¹³ Tiende gebod

¹¹⁴ Zevende gebod

¹¹⁵ Zevende gebod

¹¹⁶ Zevende gebod

		niet es, twelcke niet alleene ieghens de liefde maer oock jeghens de rechtveerdicheyt es ende daeromme een dobbel doodzonde. ^{'117}
		(28) 'Zo laet dan de onrechtveerdige rijcken zichzelf schamen van hare giericheyt ende vreckicheyt.' ^{'118}
		(29) 'De wet Gods: want God gheordonneert heeft, dat die inde tempel aerbeyden van den tempel zullen onderhoude worden.' ^{'119}

<i>Niveau 3</i>		
Armenzorg en ouderenzorg	Armenzorg	(30) 'Item den aermen zo veel gheduldigher mede te deelene om God aelmoezen disschen ofte godshuuzen te stichtene.' ^{'120}
	Verantwoordelijkheid rijcken en armen	(31) 'De wet Gods leert een deghelyck onderhouden hem zelven oock by zaecten die een andere toegheedeelt ende gheeeghent zijn, want dat wy overvloedich hebben huter wet Gods en der natueren toebehoort den noodzaekelickeyt der aermen.' ^{'121}
	Ouderenzorg	
	Verantwoordelijkheid ouders en kinderen	(32) 'Maer want achter God een deghelick zij ouders alder naeste zijn' ^{'122} (33) 'Maer hier moet huwer liefde weten hoe dat wy drie de alder edelste goede van onsieder ouders ontvanghe hebben voor de welke wyliefde hemliefde niet voldoen en mueghen en daerome ten minste daervooren eeren moete.' ^{'123}

¹¹⁷ Zevende gebod

¹¹⁸ Zevende gebod

¹¹⁹ Eerste gebod

¹²⁰ Zevende gebod

¹²¹ Zevende gebod

¹²² Vierde gebod

¹²³ Vierde gebod

		<p>(34) ‘Waerome dat wijliede schuldich zijn onsieder ouders te eerene, te wetene om die drie alder edelste goeden de welcke wij van hemlieden ontvange hebben [nl. ‘te weten welck es de eerste volmaectheyt ende fundament van alle andere volmaectheyde’, ‘de ouders huerlieder kinderen voeden met huerlieder eighen vleesch en natuere’, ‘onderwijs’] Noch zo esser de tweede cause achter Gods ghebod waerome wijliede schuldich zij onsieder ouders te eerene, te wetene om die goede de welcke wij lieden daervooren zulle ontvange. [nl. ‘t goede van Fortunen: ghelijck rijcdommen’, ‘t goedt van onsieder lichaeme: Ghezondicheyt, vruchtbaricheyt’, ‘t goedt van onsieder ziele’]¹²⁴</p>
		<p>(35) ‘De glorie van een mensche es de eere zijns vaders.’¹²⁵</p>
		<p><i>Hoe te eren?</i></p>
		<p>(36) ‘Hoe dat deze eere die wij vader ende moedere schuldich zyn. Alder eerste gheleghen es inte herte, te wetene: dat wy hemlieden met gheheelder herten moeten lief hebben.’¹²⁶</p>
		<p>(37) ‘Den menssche zyn ouders schuldich es een behoorlicke ende geschicte liefde te wetene achter God. (...) Augustin zeyt: Men zal den vader liefhebben, maer God noch liefere. Die zyn vader ofte moedere bemint</p>

¹²⁴ Vierde gebod

¹²⁵ Vierde gebod

¹²⁶ Vierde gebod

		meer dan mGod, die es hem niet weerdich. ¹²⁷
		(38) ‘Ten tweede: dat gij hemlieden nimmer meer harde woorde zullen gheve, maer vriendelicke toespreke ende huerlieder bestraffinghe verduldichlicke verdraeghen. ¹²⁸
		(39) ‘Ten derden: inde ghewercke ghelyck ghewilleghe onderdanicheyt.(...) Hij die verhart ende versteent in zijne ongheoorzaamheyt blyft noch het ghebod van vadere ofte moedere te eeren onderdanich en es oock mede met quaetheyt bewoghe wezende, hij zal buiter poorte vander stede verwezen worden ende ghesteent van dat volck vander stede. ¹²⁹
		(40) ‘Item in hemliede te diene, heffen, legghe, cleeden, ontleeden, verbedden, vuylicheyt, huudtraeghen en als zylieden doodt zijn, eerlick begraven. ¹³⁰
		(41) ‘Door huerlieder ziele te biddene, die huter pijnen des vaghevijs daer zijlieden noch in zouden mueghen wezen, door bidden, vasten, aelmoezen te ghevene. ¹³¹
		<i>Ouders</i>
		(42) ‘Zo worde noch de moorden van dit ghebod ghenome: van onsieder gheestelicke te wetene de priesters (...) en deze zijn wijlieden schuldich te eerene ghelijck den God gheeert heeft. ¹³²
		(43) ‘Datmen de priesters moet eeren om twee causen.

¹²⁷ Vierde gebod

¹²⁸ Vierde gebod

¹²⁹ Vierde gebod

¹³⁰ Vierde gebod

¹³¹ Vierde gebod

¹³² Vierde gebod

		In den eersten als dienaers Christi ende ander heligher kercken. Ten tweesten: als ghetrauwe dienaers, goet van levne ende exemple. ¹³³
--	--	--

¹³³ Vierde gebod